

שכם מזווית הראייה הפלסטינית

רס"ן וויסאם חאמד

הקדמה

לאורך שנות ההיסטוריה שכם התפרסמה בעיר העתיקה המיוחדת שלה, שעברה מלחמות רבות תוך שמירה על סגנון בנייה מיוחד ומבנים ארכיאולוגיים רבים ומפורסמים.

העיר העתיקה - הקסבה: ריכוז צפוף של מבנים, מרביתם מן התקופה העות'מאנית, הבולטים במבני הכיפה שלהם. חלק מרחובותיה מקורים. בקסבה יש שרידי מבנים מעטים מן התקופות הביזנטית, הממלוכית והצלבנית. מתשעת השערים שבחומה שרד שער אחד בלבד - בקצה המערבי של רח' נאצר, פינת רח' אלפאטמיה.

מאמר זה יבחן ויסכם את הגורמים והתופעות לגבי תכונות מסוימות הבאות לביטוי בקסבה בשכם, ואת מכלול הדברים המייחדים שטח זה בקרב האוכלוסייה

הפלסטינית. לצד זאת, ייבחנו השינויים שחלו במאפיינים הפיסיים, בהרכב האוכלוסייה ובתהליכים הדמוגרפיים, במבנה חברתי, בפעילות החברתית-הכלכלית-הפוליטית, בשירותים, בקשרי החוץ (עם המרחב מסביב, העיר, השלטון ועוד), בדפוסי ההתנהגות, בתפיסת המקום והמרחב של התושבים ואולי גם בתחום הנפשי.

כדי להשיג תמונה מדעית אמינה ומושלמת ראוי להזדקק לסיורים ושיחות רבות עם תושבי הקסבה עצמה, המעורים בנושאים הקשורים בחיי המקום, וצברו ידע וניסיון רב.

במקביל, לא ניתן להתעלם מהתמורות הבולטות ביותר בקסבה בתחום המבנה הפיסי. אלה מתבטאות בגידול בשטח הבנוי, בהתפזרותו ובהתפרסותו, בצורת המבנה מבחינה ארכיטקטונית וטכנית ובחומרי הבנייה, בהופעת מבני ציבור (בעיקר בתי-ספר ומסגדים) ומבני שירותים, מסחר ומלאכה; בדרכי גישה, ובתשתית פיסית - לפחות בשלבה הראשוני.

מאפייני האוכלוסייה בקסבה

לאורך כל ההיסטוריה, נחשבו תושבי הקסבה בשכם לגרעין הכלכלי-חברתי-פוליטי החזק באזור זה, הן בשל מרכזיות הקסבה לאורך השנים והן בשל המסחר שאפיין מקום זה, והכוח הפוליטי המאפיין את האוכלוסייה. אמנם בשנים האחרונות המגמה התהפכה ותושבי הקסבה נחשבים בעיני שאר האוכלוסייה כנחותים מכל הבחינות. אחד הגורמים המרכזיים למצב זה הוא מצבם הכלכלי הירוד של חלק ניכר מתושבי הקסבה, והקושי להחדיר אל תוכם הסמטאות את השינויים המודרניים שהגיעו לשאר השכונות המפותחות הצמודות לעיר העתיקה.

במקביל חשוב להדגיש, כי האוכלוסייה הפלסטינית בקסבה סיגלה לעצמה דפוס חיים מסורתי בשל נסיבות קיומיות - בעיקר בגלל קשיי גישה מסיבות ביטחוניות - מאחר שלאורך כל ההיסטוריה היוותה אוכלוסיית הקסבה מרכז לפעילות או למאבקים כנגד השלטון הקיים.

מאפיינים כלליים בקרב אוכלוסיית הקסבה:

- שימור המסגרת החמולתית-שבטית. (למרות שעם השנים חלה ירידה, הולכת ופוחתת, בתלות בזקני הקהילה, החמולה עדיין מהווה מסגרת מגבשת).
- תא המשפחתי וסמכות האב (גם תחום זה נחלש עם השנים).
- רבים מועסקים מחוץ לכפרים, במיוחד בערים השכנות.

- ריבוי של מוסדות סעד ורווחה לשיפור רווחת הפרט ואוכלוסייה נזקקת.
- תשתיות תחבורה דלילות וקשיי ניידות בתוך סמטאות הקסבה פוגעים ברמת החיים.

- שיפור במעמד חברתי והכלכלי של האישה.

הילודה הגבוהה אצל המוסלמים קשורה בחברה מסורתית דתית, בצורך בדיים עובדות בחברה החקלאית, במשק הבית הבלתי מפותח, בחשיבות הרבה הניתנת למשפחה המורחבת. אמנם, החברה הפלסטינית בתוך הקסבה עוברת תהליכי שינוי - רכישת השכלה גבוהה היא תהליך מואץ ביותר - נשברים דפוסי העבודה המסורתית. יש פנייה לתעסוקה מחוץ לקסבה - בתעשייה, במסחר ו/או במקצועות חופשיים.

מבנה החברה והתמורות שחלו בו

החמולה: לחמולה יש חשיבות עצומה בחברה הקסבאית, כמקור לסיוע ועזרה; מקור חברתי לנישואין; מקור הגנה ותמיכה חברתי, עקב השורש המשפחתי המשותף. אמנם, מעמד החמולה עבר שינוי בתהליכי המודרניזציה, אך מקומה עדיין חשוב - החמולה עדיין ממלאת תפקיד מרכזי בתחומים הבאים:

- **במישור החברתי:** החמולה מהווה עדיין את הבסיס החברתי החשוב ביותר, בעיקר כשמדובר בדפוסי נישואין ודפוסי בילוי. הנישואין החמולתיים מוסיפים עדיין להתקיים אם כי קיימת מגמה להתחשב ברצון הפרט.
- **בפוליטיקה הפנימית:** אם בעבר הייתה הנהגת הכפר מסורה בידי ראשי החמולות, הרי שבדור האחרון עברה ההנהגה לידי מנהיגות צעירה ומשכילה יותר, אך לחמולה עדיין שמור תפקיד מרכזי במאבק על המנהיגות המקומית.
- **תפקידה הכלכלי של החמולה השתנה,** אם בעבר נשען הפרט על החמולה הרי כיום כאשר יש ביכולתו להתפרנס בזכות עצמו, אין הוא רואה בחמולה את בסיס קיומו. אך בעיתות משבר תפקידה של החמולה עדיין חשוב ביותר כרשת ביטחון.

המשפחה המורחבת: בעבר היוותה המשפחה יחידת ייצור וצריכה, שלטון האב הפטריארכלי, מגורים משותפים ואחריות הדדית של הבנים. כיום המשפחה עוברת שנויים. גרמו לשינוי: בעיות פנימיות, כגון הצורך לפרנס אחים צעירים או בני אחים; מחסור במקומות מגורים להורשה; וחוסר רצון של הנשים לחיות במסגרת זו. מהות השינוי באה לביטוי בעיקר בשלושה תחומים:

- פחות מעמד האב;
- מעבר ממשפחה מסורתית לדגם של משפחה מורחבת העוסקת בעסקים, כגון

בניין, מוסכים, מסעדות, ואלה מנוהלים על-ידי האב או אחד האחים, וההכנסות מחולקות בין כל בני המשפחה. הם נשארו אמנם יחידת ייצור משותפת אך לא יחידת צריכה. המגורים הפיזיים נפרדים.

● מעבר למשפחות גרעיניות: הן מבחינת מגורים והן מבחינה כלכלית.

המשפחה ה'גרעינית': (התא המשפחתי הבסיסי אב, אם, ילדים) היא הדפוס הנפוץ ביותר בחברה הקסבאית כיום. היא משלבת מאפיינים מסורתיים עם שינויים חדשים.

'חאג אל ערב' - הדין הערבי (פירוש נוסף: 'הזכות הערבית'), הוא המסורת שלפיה פותרים סכסוכים בחברה הערבית. מסורת זו כוללת קודים תרבותיים והסכמות ללכת על פי הנורמות הנובעות מהתרבות הערבית. תהליך יישוב הסכסוך נקרא 'סולחה', והוא נעשה ע"י אנשי דת או מקובלים. הליך זה של פתרון סכסוכים מאפיין בעיקר את תושבי הקסבה שחלקים גדולים מהם עדיין שומרים על מסורת זו. במקרים מסוימים יש ניסיונות של מכובדים מהחברה בתוך הקסבה לבוא בדברים עם נציגי השלטון הפלסטיני, על מנת למצוא נוסחה שתביא בחשבון את המנהג הערבי ותמזער את החוב כלפי החוק.

הקשר בין המנהגים לבין אופי הבנייה בקסבה

המבנה הפיסי של הקסבה עוצב כמרקם מגובב, כתוצאה מהמערך החברתי המסורתי, ובתנאים של פעילות כלכלית טרום-תעשייתית וצרכים המבוססים על היצע וביקוש מוגבל. החברה הפלסטינית בקסבה, למרות כל השינויים, הינה חברה בעלת ריבוד מסורתי נוקשה ביותר, כאשר מעמד הפרט נקבע על-ידי שיוכו המשפחתי והמעמדי. בראש הפירמידה ניצבו כמה משפחות בעלות קרקעות והון, פקידים בכירים וסוחרים. במקרים רבים קיימת חפיפה בין נכבדות המשפחות לבין מעורבותן בחיי החברה והפוליטיקה. ישנו מעמד בינוני קטן של סוחרים זעירים, מורים וכד'. והמעמד הנמוך, העניים הוא הנרחב יותר. המעמד העליון נעלם מן הקסבה, גם המעמד הבינוני כמעט כולו נעלם, ומי שנותר בתוכה היו רק אנשי המעמד התחתון. כך עלה מעמדו של הפרט ומעמדה של המשפחה כיחידה כלכלית נחלש בצורה משמעותית. חלק מן התפקודים התאימו עצמם לתנאי הזמן החדש.

כאמור, המבנה הפיסי המסורתי של הכפר הערבי הוא ביטוי למכלול. התנאים הכלכליים, החברתיים והביטחוניים, שתאמו את הצרכים, את ההעדפות ואת

התפיסות שהיו קיימות אז, ואת גורמי הייצור ונורמות הצריכה של העבר. התרחבות המגורים המהירה לא תאמה את קצב פיתוח התשתית ומערכת הדרכים, ואת הספקת השירותים ומבני הציבור. המודעות לצורך בשירותים, וההתחשבות בהם בעת קבלת החלטה על מיקום הבית, הייתה מוגבלת. הצורך הדחוף לפתרון בעיית הדיור גבר על כל שיקול אחר, ולכן מוקמו מבנים רבים במקומות שבהם לא היו שירותים ומערכת תשתית אלמנטארית.

הבית המסורתי, שהיה בנוי מחדר אחד, נחלק לרוב למפלסים, שכל אחד מהם נועד לשימוש שונה. פתחו של הבית פנה לחצר מוקפת בגדר. כאמור, בית זה, המהווה תא בסיסי שמרכיב את המבנה הכפרי, מבטא את היחסים החברתיים, את נורמות הצריכה, את יכולתה הכלכלית של המשפחה, את חומרי הבנייה הזמינים, ואת שיטות הייצור של אותם ימים. בית זה צרך מעט שטח, ומשקי הבית החדשים שנוספו נספגו בתוכו על-ידי הוספת חדרים בשולי חצר הבית. חצר המשפחה המורחבת שימשה, על כן, כמעין מאגר שטח שנועד לאכלס משקי בית צעירים, אך המקום הפנוי שבו היה קטן, והוא הלך והצטמק.

המבנה החברתי מבוסס עדיין על מבנה פטריארכלי, בו האב קובע את מיקום הבנייה החדשה לבנים, הן משום שהוא בעל הנכסים והן משום מעמדו המרכזי במשפחה. כיוון שהבנים לא יכלו להקים בית מודרני בגרעין, נטה האב לעודדם להתפזר, והתנגד לחידוש הבנייה בגרעין. עם זאת, הוסיף עדיין ראש המשפחה המורחבת לגור בבית שבגרעין, כיוון שהוא השתייך לטיפוס המסורתי המתקשה להסתגל לשינויים החדשים, וחושש לשנות את אורח חייו. אולם קשיחותה של מערכת הבעלות על הבית, והיעדר הנכונות לוותר על הבית הבנוי בגרעין הישן, באמצעות החלפה או מכירה, הקשתה מאוד על הרחבתו של המגרש המקורי ומנעה את ריכוזה של קרקע הדרושה להקמת המבנים החדשים בגרעין עצמו.

משק בית בקסבה מאופיין בהעדר ניידות מגורים בשלבים שונים של מחזור החיים, כפי שמקובל בחברה המערבית. ניידות המגורים בקסבה מוגבלת לרוב לבניית בית, שהיא תופעה חד-פעמית. השיקולים שהנחו את משק הבית בקביעת מיקומו של המבנה היו, כאמור, בעיקר שיקולי בעלות על הבית, התואמת ברובה את המבנה החברתי, המבוסס על השתייכות חמולתית. הבעלות על הבית מקנה ממד נוסף ליכולת הכלכלית של משקי הבית להיחלץ ממצוקת הדיור.

בשנים האחרונות, הבעלות על הבית, כגורם הקובע את מיקום הבית, הולכת ומאבדת אפוא את משמעותה. לעומת זאת, השיקול המשפחתי עדיין חזק, ובמקרה שאין קרקע לבנים, בונים ההורים מבנה בעל מספר קומות, שבו מצויות יחידות

דיוור, שמספרן תואם את מספר הבנים הזכרים במשפחה. בדרך זו, מתלכדים בני המשפחה הגרעינית שהיו פרוסים על מספר מבנים, כאשר כל בן בונה את דירתו בנפרד. הדיוור המפוזר, שהיה שכיח בעבר, הוחלף בדרך זו במבנה אחד, הנועד למספר אחים השייכים לאותה משפחה.

התהליכים שתוארו לעיל היו כרוכים בתהליך חברתי, שביטוי העיקרי היה היחלשות מעמדם המסורתי של הזקנים בקבלת ההחלטות בהקשר למיקום הבתים החדשים, או ביכולתם להתנגד להתחדשות הגרעין על-ידי הריסתו. הצעירים החלו לנהל את חייהם בהתאם לצורכיהם ולתפיסותיהם, שהיו עדיין מושפעות בחלקן מן התפיסות הנגזרות מהתרבות המסורתית. חדירתן של הגישות החדשות למודעות משקי הבית הצעירים הגבירה את תהליכי הניידות בשוק הבתים. הביטוי המוחשי של שוק זה בגרעין מסתכם בהתפתחות הנכונות לוותר על קרקע, התפתחות שבלעדיה לא הייתה הבנייה החדשה מתבצעת בגרעין אלא בממדים מוגבלים.

נוסף על ערכה הגבוה של הקרקע בגרעין, הרי במקביל לתפיסת הגרעין כאזור בעל רנטת מיקום גבוהה, גברה גם התפיסה החברתית והתרבותית של הגרעין כמקום ייחודי בסביבתו. לאזור זה נודע יחס מיוחד מצד התושבים בקסבה. תושביו מוגדרים כגרים ב'אלבלד', דהיינו בקסבה. הרגשת השייכות כלפיו נובעת מהעדפה רגשית, וחלק ממשקי הבית מעדיפים להתמקם בו, כיוון שהם רוצים להמשיך את שרשרת המשפחה במקום המזוהה כמקור הראשוני של העיר. על התפיסה הרגשית יש להוסיף גם את השינויים בתפיסה, שנבעו דווקא מההסתגלות לתנאים המודרניים. נגישות גבוהה לשירותים ולמקורות אספקה החלה להיות גורם בעל חשיבות רבה בשיקולי המיקום, והעלות הכרוכה בחיבור הבית לשירותי התשתית (מים, טלפון, חשמל, ודרכים), עלתה בחשיבותה.

מאפייני הבנייה

הבנייה למגורים בשכם משקפת ארכיטקטורה עממית - דהיינו, מסורת ארכיטקטונית שצמחה באופן ספונטאני כביטוי לאורח החיים הרווח בתרבות שיצרה אותו. ארכיטקטורה זו הביאה לסוג מיוחד של בנייה שמתאפיין בבתיים צמודים היוצרים גוש אחד של מבנים המוקפים בסמטאות צרות, שיצרו את השכונות השונות בעיר. כך, נוצרו להן שכונות, כמעט מופרדות, כאשר ניתן לזהות סגנון בנייה שונה אחד מהשני בין השכונות השונות. כך לדוגמה, שכונת יסמינה מתאפיינת בסמטאות בשיפוע (ירידות) עם פניות חדות המכוסות מלמעלה; ובמקביל שכונת חבלה מתאפיינת במבנים חדשים יותר; ולעומתן, בשכונת קריון ישנו המספר הגדול של בתי מלאכה לייצור הסבון.

הקסבה של שכם מאופיינת, כאמור, במבנה מסורתי מגובב. היא בנויה על-פי דגמי בנייה מסורתיים ומחומרי בנייה מקומיים אחדים. מבנה הקסבה המסורתי נחלק לפי שיוכים חברתיים ואתניים. כל חמולה/משפחה גרה בסמיכות מקום ובשטח בעל בנייה רצופה, וכל חמולה גרה בתוך מבנה מוקף בגדר, מופרד מחמולה אחרת על-ידי סמטה צרה ומפותלת. סמטה זו, שצורתה הגיאומטרית אינה אחידה, נועדה למעבר בני-אדם ובעלי-חיים. מערכת הסמטאות מובילה בעיקר למסגד. התפתחות הבנייה הייתה איטית והתפשטותה - רצופה. היא בוצעה באמצעות הרחבת המבנה של המשפחה המורחבת או על-ידי ספיגת התוספת של משקי הבית החדשים בחדרים שנבנו בתוך חצר המשפחה המורחבת. כיוון שהיקף הביקוש לתוספת דיור היה מוגבל, נשמר המבנה המסורתי לאורך תקופה ממושכת.

במשך מאות בשנים הייתה הקסבה, שבתיה בנויים בצפיפות רבה, מעין "ערימת בתים" בלתי סדירה שהוטלה על האתר בו ניצבת הקסבה. כאמור, הסמטאות הצרות מפותלות ומפרידות בין גושי מבנים המורכבים, ברובם הגדול או אפילו כולם, מבתים חד-קומתיים. הקירות החיצוניים של רבים מהבתים (בהם לא היו חלונות), וגדרות שהקיפו את חצרותיהם, נועדו לשמש חומת מגן לכל אחד מגושי המבנים המהווים את הקסבה. בבניית הבתים השתמשו בחומרי בנייה מקומיים, שהופקו והוכנו בשטח הקסבה או בקרבתה: בהר ולרגליה - בעיקר אבן, בחלק גדול טיט עם ענפי עץ או גזעי שיחים: או לבני טיט שיובשו בשמש. הבנייה הייתה מסיבית והקירות עבים מאוד, בסגנון ערבי מסורתי. המבנה הטיפוסי הכיל מגורים לשלושה דורות, עם שטח רצפות קטן לנפש, ומתקנים לאחסנת כלי העבודה וחפצי הבית. כמעט כל בית מצויד בבור

מים (מתחת לחצר או בחלק מהבית) שבו נאגרו מי הגשמים שנוקזו מן הגג, מהחצר, ולעתים גם משטחים טרשיים חשופים בסביבת הבית. רק בסוף המאה הקודמת החלו להגיע לחלק מבתי הקסבה, בעיקר אלה שהיו חלוצי התמורות בתכונות הפיזיות, חומרי בניין חדישים שהובאו ממרחקים, כגון מלט, ברזל, קורות עץ, זכוכית, צינורות וכד'. גם לאחר שניתן היה לרכוש חומרי בניין אלה, לא הייתה ידם של מרבית תושבי הקסבה משגת לקנותם, ומרבית הבנייה נמשכה באמצעות חומרי בניין מתוצרת עצמית-מקומית גם ברבע הראשון של המאה הנוכחית.

התבנית הדחוסה של הקסבה וסגנון הבנייה, שנסתייעו במקרים רבים גם בתכונות האתר עליו עומדת הקסבה, העניקו לתושביה הגנה. זו הייתה דרושה אם בפני תוקפים מבחוץ, ואם נגד תוקפים מהקסבה עצמה בעת מריבות אלימות שפרצו מפעם לפעם בין חמולות יריבות בתוך הקסבה.

סמטאות הקסבה

ניתן להתרשם כי הסמטאות בתוך הקסבה הותאמו בעיקר לדרישות התנועה של האוכלוסייה בחלקיה השונים של הקסבה. כך סמטאות מרכז הקסבה והשכונות הצפוניות (במיוחד שכונת חבלה) מתאפיינים באורכן הקצר יחסית ובפניות החדות שיש בהן, כאשר במקביל בחלקים הדרומיים של הקסבה, שנמצאים על מדרון, הסמטאות מתאפיינות באורך גדול יותר והן רחבות יותר. זאת כדי "לשבור את השיפוע במדרונות".

בקסבה קיימים שני צירים מרכזיים ממזרח למערב - רח' נאצר ורח' השוק. בנקודה מסוימת שני הרחובות מתחברים לאחד וזאת על-פי סגנון הבנייה הרומאי. מסביב לשני הצירים האלה מתקיים מרכז החיים המסחרי של הקסבה: שווקים, כדוגמת שוק הבד; מסגדים, כדוגמת המסגד הגדול (ג'אמע אלכביר), מסגד ביץ ומסגד אלח'ציר (ג'אמע אלח'צירה); רחבות מרכזיות, כמו רחבת אלנאצר; בתי-ספר, כמו בית-הספר היסודי וכד'.

משני הצירים המרכזיים בקסבה יוצאות הסמטאות המשניות (יותר צרות) אל תוך השכונות השונות. בדרך כלל צירי המשנה באים בצורה מאונכת לשני הצירים המרכזיים.

מסמטאות משניות אלה יוצאות להן סמטאות צרות נוספות אל החלקים הפרטיים של השכונות - בתים פרטיים; מתחמי שכונות 'החוש'. בדרך כלל, סמטאות אלה מתאפיינות בהעדר יציאה מהצד השני, כאשר המטרה לכך נועדה בעיקר להטעות את האויב ולהכניס אותו למתחם ללא יציאה ('מרחבי השמדה'), ובכך לפגוע בו קשות.

על-פי המוסכמות בשכונות ובמתחמי החמולות, סמטאות אלה נמצאות בבעלות ובשליטת אותן חמולות שבתיהן פונים אליהן.

כאמור, הסמטאות אינן ישרות ומתאפיינות בפינות ובפניות חדות. זה נועד, בעיקר בחלק של שכונות המגורים, לצורך הפתעת האויב ולהקשות עליו להגיע אל יעדו. כמו כן, פניות חדות אלה נועדו ליצור אפקטים שונים של תאורה בעוצמות שונות בתוך הסמטאות בשעות הלילה, כאשר מצד אחד התאורה עשויה להטעות את האויב ומצד שני ליצור פיות לא מוארות בשעות הלילה, המאפשרות הסתתרות מפני התוקף ובכך להגדיל אלמנט ההפתעה.

נגישות ישירה מהסמטאות אל פנים המבנים הצמודים, נועדה בעיקר לאפשר גישה מהירה של תושבי הקסבה מ'החוץ' אל 'הפנים'. הכניסות הראשיות אל תוך הבתים צמודות לסמטאות, דבר המאפשר הסתתרות והיעלמות מהירה ממרחבים ציבוריים אל מרחבים פרטיים.

אחד המאפיינים של סמטאות צרות אלה הוא במספר הפתחים הקטן שיש במבנים הצמודים. עובדה זו באה לביטוי בדלתות הכניסה לבתים ולמחסנים הנמצאים בקומה הראשונה בלבד.

רוחב הסמטאות הוא תמיד קטן יותר מגובה המבנים הצמודים לאותה נקודה בסמטה, דבר המאפשר שליטה על התנועה בסמטה.

סמטה אופיינית לקסבה בשכם

המקור, מת"ק שכם

ניתן לזהות: סמטה צרה ביחס לגובה הבתים מסביב; פתחי חלונות קטנים בקומות הקרקע; פיות חדות שיוצרות מקומות מסתור והפתעה

נוסף על כך, ניתן להתרשם כי בסמטאות צרות אלה התרבו מבני הקשת והגגות, וככל שמתקדמים מרחובות הראשיים אל תוך הסמטאות המשניות והצרות קטן מספר הפתחים של המבנים הצמודים לסמטה.

ציור של הפתחים של המבנים בהתאם למקומם בסמטאות הראשיות (למעלה) עד לצרות ביותר (למטה)
המקור, מת"ק שכם

התפזרות הבנייה והתפשטותה משקפים לא רק את הגידול המהיר באוכלוסיית הקסבה, אלא גם את השאיפה המתרחבת לשפר את תנאי הדיור ואת רמת החיים. במקרים רבים הלך ונעזב החלק הישן המגובב של הקסבה. חלקו הפך לשטחי אחסנה ובחלקו האחר מצויים בתים נטושים ומתמוטטים. לעומת זאת, יש מקומות שבהם הרסו התושבים את הבתים הישנים והקימו במקומם בתים מחומרים חדשים, בלי לשנות את תבנית הקסבה ואת דחיסותה.

ניידות

להתפתחות מערכת התחבורה הייתה השפעה רבת משקל על התמורות שחלו בקסבה. כבר צוין לעיל, שכמה ממבני הקסבה - אלה שבהם החל תהליך ההתפזרות מחוץ לשטח הבנוי החדוש - ישבו בקרבת עורקי תחבורה שנסללו כבר בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית, הללו שימשו לתעבורה הולכת וגוברת בין עריה הראשיות של הארץ.

סיכום

הקסבה שרויה זה כמה עשרות שנים בתהליכי תמורות מהירים, ההולכים ומטשטשים את מאפייני דמותה בעבר. במקרים רבים מאפיינים אלה כבר נעלמו. תמורות דומות מתרחשות אמנם גם באזורים רחבים במדינות שכנות ובמספר מדינות באגן הים התיכון. אך המייחד את הקסבה של שכם (והשטחים הנתונים למרותה), הוא הקצב המהיר והממדים הרחבים שבהם בא "מהפך" על הכפר המסורתי.

בקרב אוכלוסיית הקסבה עצמה חסרה רגישות לערך ההיסטורי של תבנית הקסבה המסורתית, ואין תודעה של צורך לשמר לפחות משהו מדמות הקסבה בעבר. אולם, השורשים של מבני הקסבה כיום נעוצים בדורות הקודמים. לא ניתן יהיה להכיר ולהבין את תכונות הקסבה, ואת מקור בעיותיה, בלי לדעת את הרקע עליו צמחה ואת הגורמים והתהליכים, שבעטיים תפסה הקסבה של היום את מקום קודמה.

עם זאת, יש תחומים שבהם אנו נזקקים לעבודת שדה מפורטת בקסבה, לא רק לשם איסוף מידע על העבר, אלא גם להכרת המציאות הנוכחית. ההישענות על דברי זקנים, נכבדים, מוכתרים, מורים וממלאי תפקידים שונים בכפר, היא לעיתים הדרך היחידה, אם גם מלאת ספקות, להשלים רקמת ידיעות בשורה של נושאים.

השוני הקיצוני והמשמעותי ביותר בתכונות אוכלוסיית הקסבה חל בארבעים השנים האחרונות בתחום התעסוקה ומקורות הקיום, ובהעתקת הפעילות הכלכלית של רוב המפרנסים, אל מחוץ למרחב המחיה המסורתי של הקסבה. הקסבה הפכה למעין שכונה מרוחקת של העיר הגדולה שאינה זוכה לטיפול וליחס המתאים. תמורה רבתי זו באופייה של הקסבה יש לראות ולהעריך כחוליה במכלול ההתפתחויות בתכונות הוותיקות והחדשות של הקסבה. רק מתוך גישה זו אפשר יהיה לאבחן ולהבין את הסיבות להבדלים בין הקסבה במהותה, בדמותה החדשה ובהיקף תלותם של תושביה במקורות קיום מחוץ לתחומיה. גישה כזו תקל לצפות את ההתפתחויות האפשריות בתכונות הקסבה בשנים הבאות, בעיקר אם יחולו שינויים במציאות הכלכלית והמדינית האופפת אותם כיום.

בעקבות ההתרחשויות המדיניות ביהודה ובשומרון מאז סוף 1987, יש סימנים באזורים אלה, לפחות בקרב חלק מהאוכלוסייה הקסבאית, לשאיפה לחזור ולמקד את הפעילות בקסבה. מגמה זו נתמכת על-ידי המנהיגות המלבה את ההתנגדות לשלטון ישראל.

בתחום החברתי, החמולה המהווה מסגרת חברתית בסיסית בחברה הפלסטינית המורכבת בקסבה מכל ענפי המשפחה של אב-קדמון היסטורי, על יסוד קשר משפחתי הנמשך עשרות ואף מאות שנים. תפקודה הראשי של החמולה כיום הוא בכוחה

הפוליטי - החמולה נותנת גב פוליטי חזק מאוד. החמולה מעניקה לפרט מקור הגנה ותחושת הגנה. היא גם בסיס לעזרה מכל סוג שהוא (כלכלית, נפשית, פוליטית). קיים גם עניין הסולידאריות - עצביה - הלכידות הפנימית המשפחתית. תחושה זו מלווה את החברה הקסבאית לכל אורך ההיסטוריה. החמולה היא גם מסגרת בסיסית לנישואין והיא גם הבסיס להתיישבות בכפר. החמולה היא גם מסגרת שיוך פוליטית והיא גם מסגרת להתייחסות כלכלית. חלק מן התפקודים של החמולה נעלמו עם הזמן אך חלקם תקפים גם היום.